

KATARZYNA ŁAKOMY, ANNA STEUER-JUREK*

ZIELEŃ ZESPOŁU BISMARCKHÜTTE – ZNACZENIE DLA WSPÓŁCZESNEGO KRAJOBRAZU PRZEMYSŁOWEGO

BISMARCKHÜTTE TEAM GREENERY – RELEVANCE TO CONTEMPORARY LANDSCAPE OF INDUSTRIAL

Streszczenie

Tematem niniejszego artykułu jest kompleks przemysłowy Bismarckhütte (obecnie Batory) w Chorzowie-Batorym na Górnym Śląsku. Zaprezentowano w nim zarówno historię rozwoju układu, jego kompozycję, jak też przede wszystkim obszary zieleni komponowanej. W oparciu o analizę przemian i stan obecny określona została jego ranga, zarówno dawniej, jak i współcześnie, w kształtowaniu krajobrazu społeczno-kulturowego tego ośrodka przemysłowego.

Słowa kluczowe: *zielen przyprzemysłowa, kompleksy przemysłowe, ogrody willowe, krajobraz miejski, Górny Śląsk*

Abstract

The article is the subject of Bismarckhütte industrial complex (now Batory) in Chorzow-Batory in Upper Silesia. It presents both the history of the development of the system, its composition, and above all the composed green areas. Based on an analysis of change and its current status has been determined her rank, both past and contemporary, for the development of the socio-cultural landscape of this industrial area.

Keywords: *industrial greenery, industrial complexes, villa gardens, city landscape, Upper Silesia*

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, mgr inż. arch. Anna Steuer-Jurek doktorant, Instytut Architektury Krajobrazu, Wydział Architektury, Politechnika Krakowska.

1. Wstęp

Układ przestrzenny przy Hucie Batory, o typowym industrialnym charakterze, stanowi jeden z wielu przykładów zachowanych założeń na obszarze Górnego Śląska, a zarazem jeden z niewielu o jeszcze czytelnej kompozycji (zarówno zieleni, jak i architektury). Działające zakłady stanowią jego główny element funkcjonalny, są także determinantą rozwoju regionu oraz dominantą krajobrazową. Założenie to charakteryzuje się prostą, czytelną kompozycją, opartą o hutę i fabrykę, połączonych arterią komunikacyjną, będącą zarazem główną osią założenia – ulicą Bolesława Batorego (dawną Kaiserstrasse), na którą w miarę rozwoju całości nanizane zostały kolejne elementy funkcjonalne – zarówno obiekty architektoniczne, jak i przestrzenie zieleni komponowanej im towarzyszące. Ich forma i charakter wynikał z konieczności zaspokajania potrzeb mieszkańców powiększającej się osady o charakterze robotniczym, którą tworzyły przede wszystkim zabudowania o charakterze mieszkalnym, jak i inne, zapewniające właściwy poziom życia (szkoły, biblioteki, obiekty usługowe) i prawidłowe funkcjonowanie całości (budynek zarządu huty, straż pożarna, szpital).

Transformacje tego układu w okresie ostatnich 150 lat nie naruszyły znacznie czytelności głównej części kompozycji, której kompletna forma zasadniczo zamknięta została przed I wojną światową. Jedynie tereny odsunięte na wschód i zachód od głównej osi zabudowane zostały blokami z wielkiej płyty w latach 60. i 70. XX w. Niestety, podobnie jak w przypadku większości zespołów przemysłowych na Górnym Śląsku (zarówno zakładów, jak i osiedli robotniczych), okres przemian gospodarczo-ustrojowych negatywnie wpłynął na procesy społeczno-ekonomiczne w nich zachodzące.

Co wydaje się ciekawe w kontekście podjętych rozważań, od początku XXI w. na omawianym terenie widoczne są działania, mające na celu poprawę wizerunku dzielnicy i zmianę jakości życia w niej. Niestety, brak wystarczających badań i świadomości wartości omawianych założeń powoduje, że próby te należy zaliczyć do mało udanych, zakrawających wręcz o nieświadomą dewastację. W związku z tym wydaje się istotne zidentyfikowanie, zdefiniowanie i zdiagnozowanie terenów zieleni, występujących w tym układzie, aby w następnej kolejności określić ich znacznie dla kreowania współczesnego krajobrazu tego miejsca. Pozwoli to także na stworzenie modelu działań rewitalizacyjnych w oparciu o tereny zieleni przyprzemysłowej dla innych ośrodków tego typu.

2. Zakres tematyczny, terytorialny i czasowy

Zagadnieniem niniejszego opracowania jest obszar o charakterze przemysłowym, ukształtowany w XIX w. w oparciu o dwa zakłady – hutę i destylarnię smoły. W szczegółowym zakresie przedstawiona zostanie charakterystyka występującej

w nim zieleni, jej forma, kompozycja i funkcja, zarówno dawniej, jak i współcześnie. Głównym celem opracowania jest określenie jej wartości i znaczenia dla współczesnego krajobrazu tej przestrzeni jako podstawy do działań rewitalizacyjnych oraz przywracania dawnej tożsamości miejsca.

Zakres terytorialny dotyczy fragmentu południowej dzielnicy miasta Chorzowa, położonego w centralnej części Konurbacji Górnośląskiej w województwie śląskim. Szczegółowo omawiany teren zlokalizowany jest w południowej części dzielnicy pomiędzy ulicami: Kaliny od zachodu, Leśną od wschodu, Podmiejską od południa i linią kolejową od północy. Pierwotnie obszar ten, rozwijający się w oparciu o hutę Bismarcka, stanowił gminę niemiecką o nazwie Bismarckhütte, leżącą w obrębie górniczym *Hejduk*, powiatu (obwodu) *Königshütte*, rejencji opolskiej (niem. *Regierungsbezirk Oppeln*), zwyczajowo nazywanej *Oberschlesien*.

Zakres czasowy analizowanego zjawiska dotyczy okresu od lat 50. XIX w. do współczesności, obejmując kolejne ważne fazy rozwoju przestrzennego: połowę XIX, przełom XIX i XX w., okres międzywojenny, lata 60.-90. XX oraz przełom XX i XXI w.

3. Stan badań

Stan wiedzy na temat terenów zieleni poprzemysłowej jest niewielki w stosunku do jego zakresu i różnorodności form. Problemy przestrzeni postindustrialnych zwróciły szerszą uwagę badaczy w latach 90. XX w., a obecnie zagadnienie to rozpatrywane jest w kilku aspektach problemowych: urbanistycznego chaosu przestrzennego, architektonicznego dziedzictwa poprzemysłowego, budownictwa patronackiego oraz zieleni. Ostatnia grupa wchodzi w zakres zainteresowań badaczy krajobrazów górnośląskich, m.in.: Krzysztofa Gasidły, Anety Dyragi (Wiatr), Aliny Pancewicz, Krzysztofa Rostańskiego, Martyny Walker czy Katarzyny Łakomy¹.

¹ A. Dyraga (Wiatr), *Kierunki przemian poprzemysłowych terenów zieleni urządzonej w Aglomeracji Górnośląskiej*, rozprawa doktorska, Gliwice 2011; K. Gasidło, *Zielone dziedzictwo przemysłu*, „Czasopismo Techniczne”, 7-A/2007, s. 35-42; K. Gasidło, A. Wiatr, *Poprzemysłowe obszary zieleni w aglomeracji górnośląskiej*, [w:] *Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych*, III Międzynarodowa konferencja, Ustroń, 7-9 października 2009, s. 201-209; K. Łakomy, *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje, 4/2011, s. 52-58; A. Pancewicz, *Tereny zieleni jako element nowego wizerunku miast poprzemysłowych*, [w:] *ULAR 6. Odnowa krajobrazu miejskiego. Miasto – miejsca ludziom przyjazne. Idee – koncepcje – realizacje*, Materiały międzynarodowej konferencji naukowej KAiU PAN i WA PŚI., Nauk i Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej, T. 1, (red.) N. Juzwa, A. Szulimowska-Ociepka, Gliwice 2012, s. 309-316; M. Walker, *Zieleń w osiedlach i koloniach robotniczych*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, (red.) G. Bożek, Katowice 2005, s. 70-76; A. Wiatr, *Poprzemysłowe obszary zieleni w aglomeracji górnośląskiej*, [w:] *Innowacyjne rozwiązania rewitalizacji terenów zdegradowanych*, III Międzynarodowa konferencja, Ustroń, 7-9 października 2009, s. 201-209.

Na temat Chorzowa-Batorego powstała w 2001 r. monografia autorstwa Jacka Kurka², choć istnieją także dwie wcześniejsze³. Ogólnie zagadnienie to podejmowane było przy okazji monografii miast (Bytomia, Świętochłowic i Chorzowa), jednak niewiele jest dotyczących samych Hajduk, a zwłaszcza kwestii rozwoju przestrzennego i architektury⁴. Brakuje też opracowań dotyczących układów zieleni.

Głównym źródłem informacji na temat analizowanego obszaru stały się badania terenowe oraz archiwalne dokumentacje budowlane budynków, znajdujące się w Archiwum Wydziału Architektury Urzędu Miasta Chorzów oraz kartografia z epoki⁵.

4. Chorzów-Batory – historia

Historia współczesnej południowej dzielnicy Chorzowa – Batory – udokumentowana jest od XVII w. i związana z dwoma osadami o charakterze wiejskim – Hajdukami Górnymi (*Ober Heyduk*) i Hajdukami Dolnymi (*Nieder Heyduk*). Leżące na uboczu względem szlaków handlowych, w otoczeniu lasów, na niezbyt żyznych glebach, rozwijały się stosunkowo powoli. Głównym atutem ich położenia była przepływająca przez nie rzeka Rozdzianka (obecnie Rawa). Okres przemian zapoczątkowany został w połowie XIX w. w związku z otrzymaniem statusu samodzielnych gmin (w 1840 r.), przeprowadzaniem kolei (w 1845 r. uruchomiono odcinek kolei żelaznej do dworca „Królewska Huta w Świętochłowicach”, w 1846 r. uruchomiono odcinek kolei żelaznej do Katowic i Mysłowic, a w 1860 r. połączono także z Królewską Hutą⁶) oraz powstaniem pierwszych obiektów przemysłowych (szyb kopalni Król w Hajdukach Górnych)⁷.

Za właściwy rozwój Hajduk uznaje się okres po 1873 r., kiedy to przy linii kolejowej, nieopodal dworca w Świętochłowicach, uruchomiona została Huta Bismarcka („Bismarckhütte”, od 1933 r. Huta Batory)⁸. Tuż obok (po stronie zachodniej) w 1888 r. założono destylarnię smoły, wykupioną w 1890 r. przez berlińskiego przedsiębiorcę Rudolfa Rüdgersa i połączoną z fabryką smoły węglowej w zakłady

² J. Kurek, *Historia Wielkich Hajduk*, Chorzów-Batory – Wielkie Hajduki 2001.

³ A. Loch, G. Szędziorz, *Sto lat Huty Batory: 1872-1972*, Chorzów: Huta Batory, 1972 oraz niewielki przewodnik pt. *Bismarckhütte 1887-1822*, Berlin 1922.

⁴ *Chorzów: zarys rozwoju miasta*, (red.) J. Kantyka, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, Katowice 1977; J. Drabina, *Historia rozwoju Chorzowa od 1868 do 1945 roku*, Chorzów 1999; D. Głazek, *Rozwój przestrzenny Chorzowa*, „Zeszyty Chorzowskie”, t. 1, Chorzów 1997; A. Stasiak, *Miasto Królewska Huta*, Warszawa 1962; R. Szopa, *Kolonie robotnicze z terenu Chorzowa*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, (red.) G. Bożek, Katowice 2005; R. Banduch, P. Greiner, *Źródła kartograficzne do dziejów Wielkich Hajduk (do 1939 r.)*, [w:] *Z dziejów tradycji, historii i kultury Wielkich Hajduk*, Chorzów 1995.

⁵ Przede wszystkim: *Specialkarte der Oberschlesischen Bergreviere*, 1884, 1:10 000, APK sygn.174; *Flözkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens*, 1902-1903, 1:10 000 AKP sygn. 180; *Messtischblatt*, 1:25 000.

⁶ J. Kurek, *op. cit.*, s. 53-54.

⁷ *Ibidem*, s. 41.

⁸ *Ibidem*, s. 56.

koksochemiczne (popularnie nazywane *Teer Fabrik*, a następnie Zakłady Chemiczne „Hajduki”). Obszar ten, nazywany po prostu Bismarckhütte, w 1882 r. otrzymał status gminy⁹.

W latach 1920-1922 używano podwójnych nazw urzędowych: Bismarckhütte Oberschlesien/Bismarckhuta Górny Śląsk, natomiast po plebiscycie i przyłączeniu tych ziem do Polski, nazwa zamieniona została na Hajduki Wielkie (z dniem 1 stycznia 1923 r.). 29 listopada 1937 r. Rada Gminy Hajduki Wielkie podjęła uchwałę o przyłączeniu do Chorzowa, co na mocy ustawy Sejmu Śląskiego stało się to faktem z dniem 1 kwietnia 1939 r. Wraz z włączeniem Hajduk do Chorzowa zmieniono także nazwę dzielnicy, jednakże wybuch wojny skomplikował procedury, dlatego do 1991 r. posługiwano się oficjalną nazwą Chorzów IV, kiedy to uchwałą Rady Miasta nadano dzielnicy IV oficjalną nazwę Chorzów-Batory.

5. Bismarckhütte – rozwój układu przestrzennego

Współczesna ulica Batorego wytyczona została w 2 połowie XIX w. jako prosta linia, przebiegająca z lekkim odchyleniem z północy na południe, od linii kolejowej i destylarni smoły oraz huty do granicy obwodu i rozległych obszarów leśnych (*Bärenhof Först*), przez środek pola górniczego Kalina, stanowiąc jednocześnie granicę pomiędzy Hajdukami Górnymi a Dolnymi. Na mapie z 1884 r. zabudowania, które przy niej się znajdują, stanowią wspomniane obiekty przemysłowe przy linii kolejowej, po kilka budynków po drugiej stronie ulicy – w tym prawdopodobnie budynek zarządu, a na skrzyżowaniu drogi w kierunku kolonii Kalina (ul. 16 Lipca) znajduje się niewielki zespół mieszkaniowy w układzie zgeometryzowanym (około ośmiu budynków mieszalnych i trzy gospodarcze – niezachowane do czasów obecnych).

Do przełomu XIX i XX w. rozwijały się najbliższe okolice zarówno destylarni, powiększonej w 1896 r. huty¹⁰ oraz walcowni, którą zlokalizowano w południowo-wschodniej części układu, nieco w oddaleniu od głównej osi. Dlatego też przeprowadzono tuż przy niej drogę równoległą, biegnącą od Zakładu Górnego. Promenada ta funkcjonowała dość krótko w związku z intensywnym rozwojem huty (fragment obecnej ul. Szkolnej). Obie arterie połączono siatką prostopadłych ulic. Kolonia północna rozwijała się w oparciu o wspomnianą już drogę, przedłużoną w kierunku zachodnim, z kolei kolonia południowa – przy ostatniej z nowo wytyczonych dróg poprzecznych. Pierwsze z obiektów w tej części powstały w latach 80. XIX w. wzdłuż ul. Batorego (obecne numery 40, 38, 34, 30), w 1899 r. zrealizowano dwa budynki

⁹ Dekretem cesarza Wilhelma II całość razem z Hajdukami połączono w 1903 r. w gminę Bismarckhütte (choć proponowano także nazwę Hajduki Wielkie).

¹⁰ W związku ze zwiększeniem produkcji zakład powiększono o tzw. Zakład Górny. Ponieważ obszar Zakładu Dolnego (pierwotnego) ograniczony był od północy koleją, od zachodu fabryką Rütgersa, a od południa kolonią mieszkalną, zdecydowano się na wykupienie terenów po wschodniej stronie. Oba zakłady połączyła droga i linia kolejowa (J. Kurek, *op. cit.*, s. 59-61).

dla pracowników (ul. Batorego 31 i 33), prawdopodobnie także w tym samym roku 6 budynków wielorodzinnych w bezpośrednim sąsiedztwie huty (ul. Racjonalizatorów 1, 3, 5, 7, 2, 4), a następnie kolejne 3 (ul. Racjonalizatorów 7, 11, 13). Powstał także jeden obiekt dla kadry urzędniczej (ul. Racjonalizatorów 9). W 1909 r. po stronie lewej zbudowano dwa kolejne budynki (ul. Racjonalizatorów 6 i 8). Dopełnieniem całości były dwie wille dyrektorskie – jedna przy ul. Batorego 44 (z 1906 r.), a druga bezpośrednio przy kolonii przy ul. Batorego 35 (z 1915 r.).

W międzyczasie zabudowywana była także część środkowa założenia. W latach 1898-1901 wzniesiono neogotycką świątynię pw. NMP wg projektu Ludwika Schneidera (w 1906 r. powstała plebania wg projektu tego samego architekta), a w 1905 r. dom dla niezonatych robotników huty. W części północnej z kolei w 1898 r. wzniesiono szpital i willę lekarza, w 1909 r. budynek szkoły (ul. Dyrekcyjna 3), natomiast w 1915 r. monumentalną siedzibę dyrekcji. Pozostałe tereny do okresu II wojny światowej pozostały niezabudowane (z wyjątkiem najbliższego otoczenia destylarni – początek ulicy Batorego oraz kwartał ulic Farna, Wrocławska, Hutnicza, gdzie powstawały typowe zabudowania wielkomiejskie). Wypełniała je zieleń: tereny użytkowe, ogrody ozdobne i nieużytki. Jak wynika z planów oraz archiwalnych widoków tego obszaru, zarówno część lewą (aż do obecnej ul. Odrowążów), jak i prawą (obszar między domem robotniczym, walcownią i kolonią południową) zajmowały ogrody pracownicze i pola uprawne. W okresie międzywojennym powstały budynki przy ul. Batorego 19 i 24, a także ciekawy kwartał zabudowy blokowej przy ulicach Górniczej, Karłowicza, Odrowążów, Szczepańskiej z lat 1915-1920¹¹. Okres lat 1960-1990 to powstanie charakterystycznych obszarów zabudowy mieszkaniowej w postaci osiedli blokowych. W bezpośrednim sąsiedztwie omawianego obszaru zabudowano ulice Kochanowskiego i Włodarskiego oraz tereny w kierunku zachodnim, natomiast w południowej części układu w 1953 r. wzniesiono szkołę.

6. Kompozycja zieleni

Zieleń układów przemysłowych charakteryzuje się dużą różnorodnością zarówno form, jak i funkcji. Ogólnie wyodrębnić można główne typy na podstawie jej dostępności dla poszczególnych grup pracowników oraz ze względu na funkcję, jaką pełniły¹². Najważniejsze z nich to zieleń o charakterze: ochronnym (pasy zieleni otwartej przy zakładzie), reprezentacyjnym (ogrody przy obiektach dyrekcji i willi dyrektorskich), estetycznym (zieleń skwerów, placów, zadrzewienia przyuliczne), użytkowym (ogrody pracownicze) oraz rekreacyjnym (parki hutnicze) oraz specjalnego przeznaczenia (przy szkołach i szpitalach). W omawianym zespole w różnym zakresie występowały wszystkie te formy, często jednak łącząc w sobie więcej niż jedną funkcję.

¹¹ R. Szopa, *Wille z przełomu XIX i XX wieku w Chorzowie*, [w:] *Architektura rezydencjonalna*, (red.) G. Bożek, Katowice 2003, s. 20.

¹² K. Łakomy, *op. cit.*, s. 52-58.

Jak już zostało wspomniane, główną oś układu stanowiła Kaiserstrasse, na której zamknięciu znajdował się zakład (początkowo przy drodze, jednak jego rozbudowa w kierunku zachodnim w okresie międzywojennym spowodowała, iż ul. Batorego omija go łukiem, przechodząc w ul. Szkolną).

Na całej jej długości, począwszy od ul. Granicznej (i założonego w 1907 r. cmentarza, który się przy niej znajduje) aż do linii kolejowej, zlokalizowane były kolejne obiekty architektoniczne wraz z towarzyszącą im zielenią. Charakterystyczne ukształtowanie terenu, o spadku w kierunku północnym, spowodowało, iż wzajemne relacje kompozycyjne były bardzo wyraźne, tworząc wiele ciekawych powiązań widokowych. Krajobraz tego okresu był bardzo znamieny. Z pewnością przeważały zabudowania przemysłowe, jednakże była to dominacja o charakterze horyzontalnym, przestrzennym. Dawne widoki ukazują tę przestrzeń jako zespół niskich budynków, w formie podłużnych hal z dwuspadowymi dachami oraz szeregiem towarzyszących im kominów – typowych, niskich i szerokich należących do huty oraz wysokich, smukłych przy destylarni. Subdominantę w tym pejzażu stanowiła wieża kościelna, natomiast wyraźny akcent wysoki dwuspadowy dach z charakterystyczną wieżyczką na budynku dyrekcji, a także znajdująca się po drugiej stronie linii kolejowej wieża budynku ratusza (z 1911 r. wg projektu Dominika Dreschera). Całość poprzeplatana była grupami zieleni, które łądziły industrialny charakter zabudowy.

Omawiany układ Kaiserstrasse tworzyły: 1. XIX-wieczny cmentarz parafialny, 2. układ willowo-ogrodowy willi dyrektora Marksa, 3. układ willowo-parkowy willi dyrektora Scherffa, 4. zespół zabudowań pracowniczych przy ul. Racjonalizatorów, 5. zielen sakralna kościoła NMP, 6. „hotel” robotniczy wraz z ogrodami użytkowymi, 7. kompleks przy placu dyrekcji huty (z zielenią placu, ogrodem willowym, reprezentacyjnym przedogródkiem budynku dyrekcji i szpitalem z ogrodem), 8. zielen towarzysząca komunikacji, 9. zielen na terenie zakładów (il. 1). Spośród przedstawionych, występujących różnych form zieleni szczegółowo omówione zostaną te towarzyszące zabudowaniom w części południowej oraz układowi użyteczności publicznej w części północnej¹³.

Kompozycja kolonii mieszkalnej przy obecnej ul. Racjonalizatorów (dawnej Lenzstrasse) opierała się na głównej osi – ulicy biegnącej prostopadle od Kaiserstrasse w kierunku huty. Po obu stronach drogi powstawały kolejne obiekty. Budynki wielorodzinne (6) wykazują wspólne cechy pomimo ogólnej różnorodności. Taką samą formę posiadają domy przy ul. Racjonalizatorów 5, 3, 1, inną przy Racjonalizatorów 2 i 4, a jeszcze inną przy Racjonalizatorów 7 i 11 oraz 13. Brak danych archiwalnych nie pozwala na stwierdzenie, czy było to działanie celowe, czy też obiekty te powstawały w nieco różnym czasie. Wszystkie obiekty mają podobne kubatury, formę prostych zwartych bloków o ceglanych elewacjach, z prostym detalem gzymsów międzypiętrowych i opasek kamiennych z wykorzystaniem glazurowanej cegły, z szachulcowym detalem daszków wieńczących szczyty. Do każdego z budynków przynależała zabudowa gospodarcza znajdująca się na podwórzu za nim. Prawdopodobnie tam też zakładano

¹³ Zielen układów sakralnych wymaga odrębnego, szerszego omówienia.

ogrody warzywne (il. 2). Domy przy ul. Batorego 31 i 33 (1898 r. wg projektu firmy Ignatza Grünfelda z Katowic) stanowiły dwurodzinne obiekty dla pracowników administracji w charakterze willi o podobnej stylistyce, jednak bardziej rozbudowanym detalu (ozdobne gzymsy i obramowania okien, wykorzystane elementy fachwerku). Za nimi zlokalizowano stajnie, nie wiadomo jednak, czy posiadały ogrody. Niewiele wiadomo o zieleni kolejnego budynku urzędniczego, zlokalizowanego bardzo nietypowo, bo pośrodku zabudowy robotniczej (ul. Racjonalizatorów 7). Jego ogrody znajdowały się po bokach, natomiast za nim zlokalizowano podwórze z zabudową gospodarczą. W 1909 r. przy ul. Racjonalizatorów 8 i 6 powstały dwa obiekty o charakterze willowym (jednak już w stylistyce modernistycznej) dla wyższej rangi pracowników (także wg projektu firmy Ignatza Grünfelda z Katowic). W zachowanej dokumentacji budowlanej znajduje się także projekt ogrodu, z podziałem na ozdobny przedogródek i niemniej dekoracyjną część tylną – użytkową. Całość miała charakter zgeometryzowany, symetryczny względem głównej osi, ze ścieżką obwodzącą oraz drugą wokół domu. Od frontu zaprojektowano dwa prostokątne placyki z klombami pośrodku oraz miejscami do siedzenia. Z nich przechodziło się wzdłuż budynku do części tylnej, gdzie pośrodku znajdowało się podzielone na pół podwórze gospodarcze z zabudową mieszczącą dwie stajnie, a za nim podwórze dla drobiu (w 1913 r. powstał też kurnik). Po bokach umiejscowiono dwa ogrody warzywne, składające się z 12 kwater (grządek warzywnych pośrodku i czterech narożnych, przeznaczonych być może na drzewa lub krzewy owocowe, il. 3). Prawdopodobnie w 1906 r. w nieznacznym oddaleniu od tego układu, po drugiej stronie Kaiserstrasse, wybudowano willę dyrektora Ernsta Marxa (autor projektu nie jest znany¹⁴). Rezydencja została zlokalizowana na rozległej działce, niemal pośrodku, z przesunięciem w kierunku północno-zachodnim. Otrzymała ciekawą formę o cechach secesji, jednak z elementami neogotyku i ceglanyimi elewacjami, nawiązującymi do tradycyjnej lokalnej zabudowy. Za nią, wzdłuż granicy zachodniej, umiejscowiono część użytkową – w narożniku południowym kort tenisowy, następnie oddzielony grupą zieleni warzywnik, a dalej stajnie z wozownią. Pozostałą część terenu przeznaczono na ogród o charakterze kaligraficznym, z grupami zieleni na skrzyżowaniu ścieżek, otoczony szpalerem drzew. Najbliższe otoczenie zostało zakomponowane bardziej reprezentacyjnie i geometrycznie. Na osi wejścia zorganizowano podjazd z ozdobnym klombem pośrodku, a na osi ryzalitu elewacji frontowej okrągłą fontannę. Od strony elewacji ogrodowej utworzono ozdobną podłużną rabatę, pośrodku której stała kolejna ozdobna fontanna, a dalej altana, przy której postawiono pergolę prowadzącą w jedną stronę na podwórze gospodarcze, a w drugą do ogrodu (il. 5).

Jako ostatni element tego zespołu powstała willa dyrektora Scherffa (1915 r., arch. Artur Jung), położona przy głównej ulicy, tuż za zabudowaniami kolonii robotniczej. Posiadała już charakter modernistyczny z odwołaniem do baroku. Od strony południowej towarzyszył jej rozległy park (obecnie skwer Rotmistrza Witolda Pileckiego), nawiązujący do niej stylistycznie. Główna aleja obsadzona lipami poprowa-

¹⁴ W. Pytel, B. Małusecki, *Koncepcja architektoniczno-urbanistyczna adaptacji budynku i otoczenie, Chorzów, ul. Stefana Batorego 44*, mps w Archiwum Wydziału Architektury Urzędu Miasta Chorzowa, 1997.

dzona została tak, by tamować obiekt i zamykała się półkolistą na zamknięciu parku. Pośrodku zlokalizowano rozległą sadzawkę na planie prostokąta, o kamiennej cembrowinie z zaokrąglonymi narożnikami. Powiązanie willi z zielenią podkreślały symetryczne, skrajne półokrągłe ryzality oraz wysokie okna parteru, przez które wychodzono na taras, a następnie kamiennymi schodkami do ogrodu.

W przestrzeni pomiędzy dwoma zakładami w części północno-wschodniej zlokalizowany został ciekawy układ związany z obiektami użyteczności publicznej. Pierwszy z nich stanowił szpital. Dokumentacja zachowana w UM Chorzów wskazuje, iż pierwotnie miał on być zlokalizowany bliżej kolonii robotniczej i zakładu, jednakże wybudowany został pomiędzy zakładami na niezagospodarowanym terenie, na skrzyżowaniu drogi równoległej do Kaiserstrasse, łączącej oba zakłady, oraz prostopadłej do niej, stanowiącej fragment siatki nowo rozplanowywanego układu. Projekt budynku powstał w 1898 r. i reprezentował stosunkowo niewielką zabudowę trójkondygnacyjną o stylistyce neogotyckiej. Nie posiadał on żadnych dodatkowych obiektów towarzyszących i otoczony był jedynie ogrodem. W 1902 r. w jego pobliżu, w kierunku północnym, bliżej zakładu, postawiono willę dyrektora szpitala – niewielką, w stylistyce neogotyckiej z elementami cottage, otoczoną ogrodem. Cały obszar został znacznie uszczuplony przy przeprowadzaniu ul. Szpitalnej, jednak jak wynika z archiwalnych pocztówek, miał on charakter typowy dla złożów tego typu. Układ tworzyły swobodnie przeprowadzone ścieżki, bardziej zgeometryzowane przy budynku, z ozdobnym gazonem na jego głównej osi¹⁵. Po stronie zachodniej znajdowało się podwórze gospodarcze z budynkiem stajni, a za nim korty tenisowe.

W 1909 r. na osi szpitala wybudowano neogotycki budynek szkoły z elementami secesji (ul. Dyrekcyjna 3), natomiast w 1915 r. powstał okazały budynek dyrekcji huty o formach neobarokowych z elementami modernizmu. Przed nim założono ozdobny przedogródek. Powstały pomiędzy tymi budynkami czworoboczny fragment terenu uformowano jako zielony plac (il. 4a). W okresie międzywojennym posiadał on typowy narys o układzie opartym na przecinających się ścieżkach poprowadzonych z narożników, z owalną, monumentalną fontanną pośrodku (il. 4b).

Obie omówione części łączyły tereny zieleni użytkowej – ogrodów pracowniczych, które zaczynały się za budynkiem dyrekcji huty, rozciągając się wzdłuż granicy zachodniej walcowni, za domem robotniczym, przechodząc w szeroki pas pół uprawnych, kończący się przy granicy działek kolonii mieszkaniowej na południu.

7. System zieleni – stan współczesny

Współcześnie, omówione powyżej układy zieleni, niemal w całości się zachowały. Jedynie dawne obszary ogrodów użytkowych zostały zabudowane przez hutę.

¹⁵ Villa Fröhlicha, Bismarckhütte 1908, pocztówka ze zbiorów Muzeum Śląskiego, sygn. MSK(H)5581.

Zadrzewiony pozostał wyłącznie fragment sięgający do zabudowań zakładu w bezpośrednim sąsiedztwie dawnego domu robotniczego.

Ogród przy willi Marxa poddany został rewaloryzacji w 2000 r. Nawiązano w nim do zachowanego planu z 1906 r., jednak z pewnymi odstępstwami (co dziwi w przypadku posiadania dokumentacji z epoki i braku przyczyn funkcjonalnych). O ile układ narysu komunikacji określić można jako poprawny, to zastrzeżenia budzi fakt wykorzystania nawierzchni granitowych (ścieżek, podjazdów, ale także wydzielonych obszarów wokół drzew), dość przypadkowy dobór krzewów iglastych (w odmianach współczesnych) oraz brak w części parkowej nasadzeń krzewów liściastych (il. 6).

Teren przy willi Scherffa w ostatnich latach przeszedł również przemianę. Najbliższe otoczenie zostało wydzielone od parku (skweru) ogrodzeniem (usunięto przy tym kilka drzew i krzewów). Od frontu zaaranżowano „ogród” w postaci narysu płynnych linii, wydzielonych jasnymi krawężnikami, z polami wypełnianymi korą i drobnymi krzewinkami. Całość przeprowadzonych prac, włącznie z renowacją zabudowy, zupełnie zmieniła charakter tego modernistycznego obiektu (il. 8). Znajdujący się przy nim skwer Rotmistrza Witolda Pileckiego znajduje się w średnim stanie technicznym (zarówno jeżeli chodzi o infrastrukturę, jak i zieleni), zachowany jest jednak układ kompozycyjny oraz charakter modernistycznego parku, co w świetle opisanych powyżej działań stanowi jego największą wartość. Podobna sytuacja dotyczy także Placu Batorego, gdzie zachowany układ zieleni oraz monumentalna misa fontanny dobrze oddają klimat miejsca. Niestety, w części południowej ogrodu dawnej willi doktora Fröhlicha (pełniącej obecnie funkcję przychodni lekarskiej) dobudowano nową kubaturę, zasłaniając tym samym powiązania widokowe pomiędzy rezydencją, parkiem i pozostałymi elementami układu (il. 9).

Obszary zieleni przy kolonii mieszkalnej, poza aleją prowadzącą w kierunku huty, nie zachowały swojego pierwotnego układu. Wynika to ze zamian własnościowych mieszkańców, kolejnych podziałów ogrodów i przekształcenia form ich użytkowania z przeważającej funkcji użytkowej na rekreacyjną. Jednakże ich ogólny zakres terytorialny nie zmniejszył się.

Zieleni ochronna, istniejąca obecnie przy hucie, pochodzi z okresu powojennego i znajduje się w jej części północnej oraz wzdłuż granicy południowej. Także rozwój komunikacji i związane z nim poszerzanie arterii komunikacyjnych spowodowały usunięcie zadrzewień ulicznych. Obecnie wprowadza się nowe drzewa liściaste w odmianach kulistych.

Drzewostan układu jest bardzo zróżnicowany i składa się przede wszystkim z: lipy drobnolistnej (aleja w układzie robotniczym, aleja na skwerze Rotmistrza Witolda Pileckiego) oraz buka pospolitego (w ogrodzie Marxa, przy willach urzędniczych). Występują tu także wierzby płaczące (przy hucie), topole (berlińska – przy hucie i czarne – za domem robotniczym), brzoza brodawkowata (przy willi Marxa), robinia akacjowa (przy willach urzędniczych), kasztanowiec pospolity (przy budynku przy ul. Batorego 31), klon jawor (przy willi Scherffa), modrzew europejski (przy ul. Batorego 33), żywotniki (Plac Batorego i przedogródek dyrekcji huty), lilaki (przy domach przy ul. Batorego 31 i 33) oraz ligustr pospolity w formie żywopłotowej (na całym terenie).

Ogólny stan zieleni jest dobry, widoczna jest jednak negatywna współczesna tendencja do usuwania krzewów.

8. Zieleń zespołu Bismarckhütte – znaczenie dla współczesnego krajobrazu przemysłowego

Zieleń układu Huty Batory (dawnej Bismarckhütte) stanowi przykład zespołu złożonego, prezentujący znaczne zróżnicowanie jakościowe. W jego skład wchodzi zarówno ogrody użytkowe i reprezentacyjne, jak i prywatne oraz ogólnodostępne, sakralne i świeckie, o różnym stanie zachowania. Wartości tej przestrzeni można rozpatrywać w kilku aspektach. Przede wszystkim stanowi zachowany i jeszcze czytelny system zieleni, typowy dla XIX-wiecznych przestrzeni miast i osiedli o charakterze przemysłowym. Dodatkowo całość wpisana jest w zhierarchizowany krajobraz, podporządkowany trzem głównym obiektom: zakładowi przemysłowemu (w tym przypadku dwóm), budowli sakralnej oraz willi dyrektora. Jest zatem bardzo znamienity, odzwierciedlający nie tylko ekonomiczne i urbanistyczne uwarunkowania epoki, ale także społeczno-kulturowe zależności. W przestrzeni tej dużą rolę pełnią wille, nie tylko jako charakterystyczna forma architektoniczna tej epoki, ale również pod względem filozofii i idei sięgającej swoją genezę dawnej tradycji tego typu budownictwa jako centrum założenia o charakterze gospodarczym.

Swoistym walorem omawianego układu jest także istniejąca dokumentacja archiwalna omawianych obiektów, która pozwala na ich właściwe wyobrażenie po przebudowaniu. W skali całego rejonu Górnego Śląska ewenementem są także zachowane projekty ogrodów willowych o znacznym uszczegółowieniu i zakresie przedstawienia funkcji i formy. Pomimo niewłaściwych zabiegów pielęgnacyjnych, wysoką wartość prezentuje też sama zieleń, złożona zazwyczaj z grup drzew występujących w dosyć dobrze czytelnych układach kompozycyjnych, pochodzących w większości z początku XX w. i okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Wymienione wyżej aspekty wskazują na duże znaczenie omawianych obszarów dla dziedzictwa poprzemysłowego tej dzielnicy, miasta i regionu. We współczesnym krajobrazie układ ten kreuje zarówno zielone wnętrza wypoczynku i rekreacji, jak i podkreśla walory obiektów architektonicznych, a także niweluje negatywny wpływ przemysłu, nie tylko wizualny, ale także zdrowotny. Przede wszystkim jednak stanowi on swoisty zapis przestrzenny uwarunkowań minionej epoki, zarówno w odniesieniu architektonicznym, urbanistycznym, krajobrazowym, przyrodniczym, jak i społeczno-kulturowym.

9. Posumowanie (wnioski)

Podjęte w niniejszym opracowaniu zagadnienie zieleni w zespołach urbanistycznych o charakterze przemysłowym, pozwala na zdefiniowanie głównych problemów, które

w nich współcześnie występują. Przede wszystkim jest to brak wystarczającej wiedzy na temat genezy i historii tego obszaru oraz uwarunkowań i realiów społeczno-przestrzennych epoki. Skutkuje to niewłaściwymi decyzjami w procesie rewitalizacji zabudowy i rewitalizacji zieleni. Istotnym problemem jest także brak całościowego programu prac, który obejmowałyby wszystkie części założenia, a nie tylko wybrane jego fragmenty.

Wszelkie prace prowadzone na obszarach tego typu założeń powinny być poprzedzone szczegółowymi studiami, dotyczącymi zarówno genezy powstania obszaru, charakteru produkcji, charakteru dawnej własności zakładu, następnie analiz urbanistycznych, powiązań widokowych, jak też analizy kompozycji poszczególnych wnętrz krajobrazowych oraz relacji między nimi. Niezbędne jest też poznanie tendencji stylowych architektury w danym rejonie. Kolejnym etapem powinno być zdiagnozowanie obszarów zieleni urządzonej, zarówno ich funkcji dawnej, jak i współczesnej, stanu zdrowotnego oraz stratygrafii wiekowej. Całość powinna zostać poddana dodatkowym analizom porównawczym z innymi obiektami tego typu w celu ustalenia skali wartościowania.

Dopiero ta wiedza pozwoli prawidłowo przeprowadzić waloryzację i postawić wytyczne projektowe, uwzględniające całość układu i podejmujące zadanie kompleksowo, zarówno w odniesieniu do urbanistyki, architektury, jak i krajobrazu oraz sztuki ogrodowej.

Przestrzenie o charakterze industrialnym na Górnym Śląsku, z racji charakteru regionu, wydają się być bardzo powszechne. Jednak to przekonanie powoduje, iż gospodaruje się nimi nieracjonalnie, często brutalnie niszcząc wysokie wartości materialne i niematerialne architektury, zieleni czy krajobrazu. Dlatego też konieczne wydają się działania mające na celu podniesienie stanu wiedzy, a przez to świadomości dotyczącej walorów tych przestrzeni i ich znaczenia dla lokalnej tradycji i tożsamości.

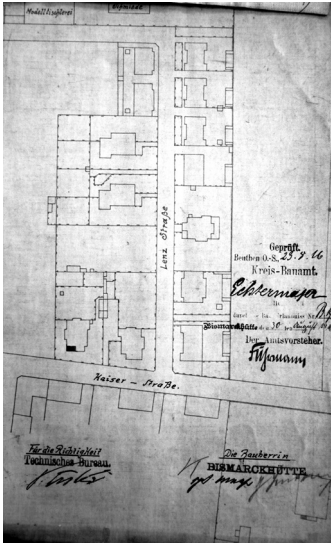
Literatura

- [1] *Chorzów: zarys rozwoju miasta*, (red.) J. Kantyka, Śląski Instytut Naukowy w Katowicach, Katowice 1977.
- [2] Kurek J., *Historia Wielkich Hajduk*, Chorzów Batory – Wielkie Hajduki 2001.
- [3] Łakomy K., *Zieleń XIX-wiecznych górnośląskich miast i ośrodków przemysłowych – zarys problematyki*, Architektura Krajobrazu. Studia i prezentacje, 4/2011, s. 52-58.
- [4] Pytel W., Małusecki B., *Koncepcja architektoniczno-urbanistyczna adaptacji budynku i otoczenia*, Chorzów, ul. Stefana Batorego 44, mps w Archiwum Wydziału Architektury Urzędu Miasta Chorzowa, 1997.
- [3] Stasiak A., *Miasto Królewska Huta*, Warszawa 1962.
- [4] Sturm H., *Fabrikarchitektur. Villa. Arbeitsiedlung*, München 1977.
- [5] Szopa R., *Kolonie robotnicze z terenu Chorzowa*, [w:] *Historyczne osiedla robotnicze*, (red.) G. Bożek, Katowice 2005.
- [6] Szopa R., *Wille z przełomu XIX i XX wieku w Chorzowie*, [w:] *Architektura rezydencjonalna*, (red.) G. Bożek, Katowice 2003, s. 15-24.

II. 1. Uklad Bismarckhütte: a) wg mapy z 1903 r., b) wg mapy z 1942 r., c) stan współczesny, oprac. A. Steuer-Jurek 2015

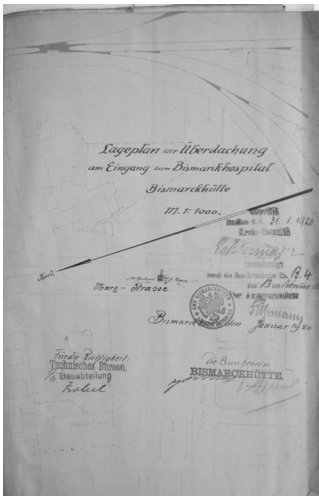
III. 1. Bismarckhütte arrangement: a) according to the map from 1903, b) according to the map from 1942, c) contemporary state, comp. A. Steuer-Jurek 2015

II. 2. Układ kolonii robotniczo-urzędniczej Bismarckhütte w 1906 r. (Archiwum Miasta Chorzowa,teczka budynku, ul. Batorego 44)

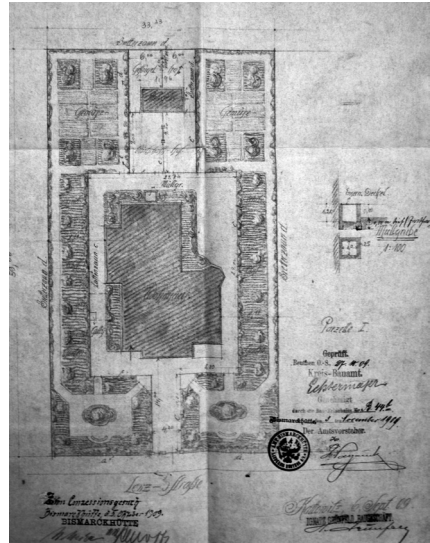
III. 2. Plan of the workers and clerical colony Bismarckhütte in 1906 (Archive of the City of Chorzów, file of the building Batorego 44)

a)

II. 4. Plac przed budynkiem dyrekcji: a) na planie z 1920 r., b) na planie z 1962 r. (Archiwum Miasta Chorzowa,teczka budynku, ul. Szpitalna 25)

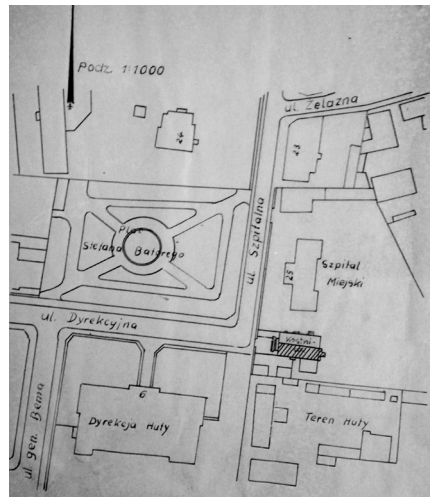
III. 4. Square in front of the building of the management: a) on the plan from 1920, b) on the plan from 1962 (Archive of the City of Chorzów, file of the building Szpitalna 25)

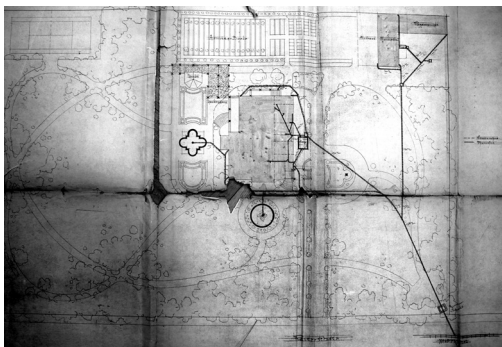

II. 3. Rysunek zagospodarowania terenu wokół willi urzędniczej z 1909 r. (Archiwum Miasta Chorzowa,teczka budynku, ul. Racjonalizatorów 6-8)

III. 3. Picture of the land development around the clerical villa from 1909 (Archive of the City of Chorzów, file of the building Racjonalizatorów 6-8)

b)

II. 5. Ogród przy willi dyrektora Marxa, rysunek archiwalny z 1906 r. (Archiwum Miasta Chorzowa, teczka budynku, ul. Batorego 44)

III. 5. Garden by the director Marx villa, archival picture from 1906 (Archive of the City of Chorzów, file of the building Batorego 44)

II. 6. Ogród przy Willi Marxa, fot. K. Łakomy 2015

III. 6. Garden by the Marxa Villa, photo by K. Łakomy 2015

a)

b)

II. 7. Zabudowania kolonii mieszkalnej: a) wille urzędnicze, b) budynki robotnicze, fot. K. Łakomy 2013

III. 7. The residential colony: a) clerical villas, b) workers' buildings, photo by K. Łakomy 2013

a)

b)

II. 8. Willa dyrektora Scherffa: a) stan w 2011 r., b) stan w 2015 r., fot. K. Łakomy

III. 8. Director Scherff Villa: a) state in 2011, b) state in 2015, photo by K. Łakomy

a)

b)

c)

d)

II. 9. Plac Stefana Batorego: a) pierzeja południowa i zachodnia – widok na budynki dawnej dyrekcji huty i szkoły, b) pierzeja północna i wschodnia – widok na szpital i dawną willę dyrektora szpitala, c) widok na plac od strony północnej – na pierwszym planie willa, w tle od lewej – szpital, budynek dyrekcji, szkoła, d) widok na willę wraz nową część przychodni od strony szpitala, fot. K. Łakomy 2015

III. 9. Square of Stefan Batory: a) south and west frontage – the view on buildings of the ancient management of a steelworks and schools, b) north and eastern frontage – the view on the hospital and the ancient villa of the hospital administrator, c) view on the square from the north side – in the foreground villa, in the background on left – hospital, building of the management, school, d) view on the villa along new part of the clinic from the side of the hospital, photo by K. Łakomy 2015